

**De HR geeft een overzicht van mogelijke aandachtspunten dat bij de beoordeling van een beroep op noodweer(exces) handvatten biedt.**

HR 22-03-2016, ECLI:NL:HR:2016:456, m.nt. N. Rozemond

Instantie	Hoge Raad (Strafkamer)
Datum	22 maart 2016
Magistraten	Mrs. A.J.A. van Dorst, J. de Hullu, Y. Buruma, E.S.G.N.A.I. van de Griend, A.L.J. van Strien
Zaaknummer	14/04196
Conclusie	A-G mr. W.H. Vellinga
Noot	N. Rozemond
Vakgebied(en)	Materieel strafrecht / Algemeen
Brondocumenten	ECLI:NL:HR:2016:456, Uitspraak, Hoge Raad (Strafkamer), 22-03-2016; ECLI:NL:PHR:2015:2610, Conclusie, Hoge Raad (Advocaat-Generaal), 27-10-2015; Beroepschrift, Hoge Raad, 01-05-2015;
Wetingang	Art. 41 Sr

## Essentie

1. Overzichtsarrest noodweer(exces). HR geeft een samenvattend overzicht van mogelijke aandachtspunten bij de beoordeling van een beroep op noodweer(exces).
2. Oordeel dat de verdachte ver buiten de grenzen van de noodzakelijke verdediging is getreden doordat hij met dodelijk gevolg A. zestien maal met een mes heeft gestoken en/of gesneden nadat A. — die op dat moment kennelijk ongewapend was — een beweging maakte alsof hij de naar hem toelopende verdachte wilde aanvallen, in welk oordeel besloten ligt dat die wijze van verdedigen in een onredelijke verhouding tot de ernst van de aanranding staat, draagt de afwijzing van het beroep op noodweer zelfstandig. Het beroep op noodweerexcès is toereikend verworpen nu is vastgesteld dat als gevolg van de aanranding bij de verdachte een gemoedsbeweging van beperkte intensiteit is teweeggebracht en dat sprake is geweest van een verregaande mate van overschrijding van de grenzen van de noodzakelijke verdediging.

## Partij(en)

*Arrest* op het beroep in cassatie tegen een arrest van het Gerechtshof Den Haag van 18 juli 2014,

# Voorgaande uitspraak

## Cassatiemiddel:

(zie 4.1 en 5.1; *red.*)

## Conclusie

### Conclusie A-G mr. W.H. Vellinga:

1.

Verdachte is door het gerechtshof te Den Haag wegens 'doodslag' veroordeeld tot een gevangenisstraf voor de duur van vier jaren. Voorts heeft het Hof de vordering van de benadeelde partij toegewezen en aan de verdachte een betalingsverplichting opgelegd, een en ander op de wijze als weergegeven in het arrest.

2.

Namens verdachte heeft mr. R.J.B.G. Baggen, advocaat te Arnhem, vier middelen van cassatie voorgesteld.

3.

Alle middelen hebben betrekking op de verwerping van het beroep op noodweer(exces).

4.

Het Hof heeft ten laste van verdachte bewezenverklaard dat:

“hij op 29 mei 2013 te Rotterdam opzettelijk een persoon genaamd R. van het leven heeft beroofd, immers heeft verdachte opzettelijk R. met een mes in het gezicht en de romp en de arm en de hand(en) gestoken en/of gesneden, ten gevolge waarvan voornoemde R. is overleden.”

5.

Met betrekking tot het beroep op noodweer(exces) heeft het Hof overwogen:

#### “Strafbaarheid van het bewezen verklaarde

De verdediging heeft zich primair op het standpunt gesteld dat de verdachte uit noodweer heeft gehandeld, reden waarom hij van alle rechtsvervolgning dient te worden ontslagen.

Het hof stelt voorop dat indien door of namens de verdachte een beroep is gedaan op noodweer, de

rechter zal moeten onderzoeken of de voorwaarden voor de aanvaarding van dat verweer zijn vervuld. Die houden naar luid van artikel 41, eerste lid, van het Wetboek van Strafrecht in dat het begane feit was geboden door de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding, waaronder onder omstandigheden mede is begrepen een onmiddellijk dreigend gevaar voor zo een aanranding. De vraag of een gedraging geboden is door de noodzakelijke verdediging — waarmee onder meer de proportionaliteitseis tot uitdrukking wordt gebracht — van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed leent zich niet voor beantwoording in- algemene zin. Bij de beslissing daaromtrent komt mede betekenis toe aan de waardering van de feitelijke omstandigheden van het geval. Deze proportionaliteitseis strekt ertoe om niet ook dan een gedraging straffeloos te doen zijn indien zij — als verdedigingsmiddel — niet in redelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding (vgl. HR 24 september 2013, ECLI:NL:HR:2013:773 en HR 8 september 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI3895).

Gedragingen van de verdachte voorafgaande aan de wederrechtelijke aanranding door het latere slachtoffer kunnen onder omstandigheden in de weg staan aan het slagen van een beroep op noodweer(exces) (vgl. HR 17 april 2012, ECLI:NL:HR:2012:BV9062 en HR 28 maart 2006, ECLI:NL:HR:2006:AU8087).

Het hof stelt op grond van de processtukken en het onderzoek ter terechtzitting de volgende feiten en omstandigheden vast. Daarbij tekent het hof aan, dat over hetgeen er in de woning van het slachtoffer is voorgevallen in essentie slechts twee personen verklaringen hebben afgelegd: de verdachte en A. Deze verklaringen stemmen deels overeen, maar lopen op onderdelen uiteen. Het hof is van oordeel dat het door de verdachte geschetste relaas niet enkel vanwege de op onderdelen andersluidende verklaringen van A. als onaannemelijk terzijde geschoven kan worden. Om die reden zal het hof bij zijn beoordeling van het verweer, daar waar verschillen tussen de verklaringen van de verdachte en de verklaringen van A. bestaan, de verklaringen van de verdachte tot uitgangspunt nemen.

De verdachte handelde in mei 2013 in verdovende middelen. Het slachtoffer was één van zijn klanten en was hem nog € 10 schuldig. Op 29 mei 2013 is de verdachte naar de woning van het slachtoffer gegaan. Het slachtoffer had met — de toen ook in de woning aanwezige — A. bedacht dat zij de verdachte een lesje zouden leren. Het slachtoffer heeft de verdachte binnengelaten en had op dat moment een verzwaaarde sok in zijn handen. De verdachte is met het slachtoffer in gevecht geraakt, in welk gevecht ook A. zich mengde. De voordeur van de woning was inmiddels op slot. Het lukte de verdachte niet die deur te openen. De verdachte is met een fles geslagen en met een mes bedreigd. Hij is door zowel het slachtoffer als A. geschopt. A. heeft de verdachte ook een kopstoot gegeven. De verdachte werd door A. onder bedreiging van de fles en door het slachtoffer onder bedreiging van een mes gedwongen zich uit te kleden en zijn spullen af te geven, waaronder zijn voorraad verdovende middelen. A. verliet op enig moment met die spullen de woonkamer en zei dat hij over vijf minuten terug zou komen en de verdachte dan zou vermoorden. Daarna legde het slachtoffer het mes op tafel en liep naar de bank in de woonkamer. De verdachte heeft het mes gepakt en is naar het slachtoffer gelopen. Deze draaide zich om en maakte een beweging alsof hij de verdachte wilde aanvallen. Hierop heeft de verdachte het slachtoffer zestien maal met het mes gestoken en/of gesneden.

Vorenstaande door het slachtoffer en A. geïnitieerde handelingen zijn aan te merken als een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding van het lijf van de verdachte. Die aanranding eindigde niet op het moment waarop het slachtoffer het mes op tafel legde; een andersluidend oordeel zou de feitelijke situatie op dat moment miskennen. De verdachte bevond zich immers in een woning waarvan de voordeur op slot zat, in aanwezigheid van iemand die tot kort daarvoor nog met hem had gevochten en hem met een mes had bedreigd, wist niet of A., die zich aan bedoelde aanranding mede schuldig

had gemaakt, zich nog in de woning bevond en leefde in de veronderstelling dat deze naar de woonkamer zou terugkeren om zijn eerder geuite doodsbedreiging tot uitvoering te brengen. Het enkele feit dat de verdachte zich — kort gezegd — als dealer in verdovende middelen in het drugscircuit heeft begeven, is geen omstandigheid die aan het slagen van een beroep op noodweer(exces) in de weg staat. De andersluidende opvatting van het openbaar ministerie vindt naar het oordeel van het hof geen steun in het recht.

Wel is het hof met het openbaar ministerie van oordeel dat het door de verdachte gekozen verdedigingsmiddel niet in redelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding. Van de verdachte had in redelijkheid mogen worden gevergd dat hij zich op een minder ingrijpende wijze tegen de hierboven beschreven aanranding zou hebben verdedigd. De verdachte had het mes immers inmiddels in handen en was daarmee in het voordeel. Hij had het slachtoffer met het mes kunnen bedreigen en ofwel het slachtoffer aldus kunnen dwingen de voordeur te openen ofwel kunnen proberen de woning — zoals, naar achteraf bleek, A. had gedaan — op een andere wijze dan via de voordeur te verlaten. In plaats daarvan heeft hij er evenwel voor gekozen het slachtoffer met het mes zestien maal te steken en/of te snijden, waarmee hij ver buiten de grenzen van een noodzakelijke verdediging is getreden. Het hof verwerpt daarom het beroep op noodweer. Het bewezen verklaarde is derhalve, nu ook overigens geen omstandigheid aannemelijk is geworden die de strafbaarheid daarvan uitsluit, strafbaar.

#### **Strafbaarheid van de verdachte**

De verdediging heeft zich subsidiair op het standpunt gesteld dat de verdachte een beroep op noodweerexces toekomt nu hij als gevolg van een hevige gemoedsbeweging, door de aanranding veroorzaakt, de grenzen van een noodzakelijke verdediging heeft overschreden.

Het hof stelt in dit verband voorop dat van een verontschuldigbare overschrijding van de grenzen van noodzakelijke verdediging slechts sprake kan zijn indien:

- a. de verdachte de hem verweten gedraging heeft verricht in een situatie waarin, en op een tijdstip waarop, voor hem de noodzaak bestond tot verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding, maar daarbij als onmiddellijk gevolg van een hevige door die aanranding veroorzaakte gemoedsbeweging verder gaat dan geboden is, dan wel indien
- b. op het tijdstip van de aan de verdachte verweten gedraging de onder a bedoelde situatie weliswaar is beëindigd en derhalve de noodzaak tot verdediging niet meer bestaat, doch niettemin deze gedraging toch het onmiddellijk gevolg is van een hevige gemoedsbeweging veroorzaakt door de daaraan voorafgaande wederrechtelijke aanranding.

Voorts volgt uit het vereiste dat de gedraging het onmiddellijk gevolg moet zijn van een hevige gemoedsbeweging die is veroorzaakt door een wederrechtelijke aanranding, dat aannemelijk moet zijn dat de aldus veroorzaakte gemoedsbeweging van doorslaggevend belang is geweest voor de gedraging, maar niet dat geheel uitgesloten is dat andere factoren mede hebben bijgedragen aan het ontstaan van die hevige gemoedsbeweging. Bij de beantwoording van de vraag of in een concreet geval van een dergelijk 'onmiddellijk gevolg' sprake is geweest, kan gewicht toekomen aan de mate waarin de grenzen van de noodzakelijke verdediging zijn overschreden alsmede aan de aard en de intensiteit van de hevige gemoedsbeweging (vgl. HR 27 mei 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC6794).

De verdachte heeft over zijn gemoedstoestand ten tijde van het steken tegenover de politie, ten overstaan van de rechter-commissaris en tijdens het onderzoek ter terechtzitting in eerste aanleg en in hoger beroep niet veel verklaard. Hij heeft gezegd dat hij niets voelde of dacht; hij was zichzelf niet, hij was in shock en bang. Tegen de psychiater heeft de verdachte verteld dat hij erg bang was. De

psycholoog heeft genoteerd dat de verdachte over diens verdediging heeft gezegd: 'Ik was bang, klaar.' Op grond van vorenstaande uitlatingen stelt het hof vast dat bij de verdachte als gevolg van de aanranding weliswaar een gemoedsbeweging is teweeggebracht, maar dat deze niet als hevig valt aan te merken. Maar zelfs indien zou moeten worden aangenomen dat er wel van een hevige gemoedsbeweging sprake is geweest, komt het hof tot het oordeel dat de verdachte zich niet met vrucht op de hier besproken schulditsluitingsgrond van artikel 41, tweede lid, van het Wetboek van Strafrecht kan beroepen, aangezien het hof, gelet op de beperkte intensiteit van de veronderstelde hevige gemoedsbeweging en gegeven de verregaande mate waarin de verdachte de grenzen van de noodzakelijke verdediging heeft overschreden, niet aannemelijk acht dat die gemoedsbeweging voor de gedraging van de verdachte — het tot zestien maal toe steken en/of snijden van het slachtoffer — van doorslaggevend belang is geweest en derhalve niet aannemelijk acht dat deze gedraging het onmiddellijk gevolg van de veronderstelde hevige gemoedsbeweging is geweest.

Het beroep op noodweerexces wordt derhalve eveneens verworpen.

Het — meer subsidiair gedane — beroep op putatief noodweer behoeft geen bespreking, aangezien het hof reeds heeft aangenomen dat van een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding sprake is geweest.

Nu het beroep op noodweerexces faalt en ook overigens geen omstandigheid aannemelijk is geworden die de strafbaarheid van de verdachte uitsluit, is de verdachte strafbaar.”

## 6.

Het eerste, het tweede en het derde middel klagen alle over de toepassing door het Hof van de proportionaliteitstoets. Volgens de toelichting op de middelen

- stond het verdedigingsmiddel (meermalen steken met een mes/doden) in een redelijke verhouding tot de ernst van de voorafgaande aanrandingen en van een onmiddellijk dreigend gevaar voor een aanranding (doden) die nog zou gaan volgen,
- heeft het Hof door te oordelen dat pas aan de proportionaliteitstoets is voldaan als, naast de noodzaak van de verdediging als zodanig, ook de noodzaak van de gekozen wijze van verdediging komt vast te staan een verkeerde invulling aan die toets gegeven, en
- kan het door het Hof voorgestelde alternatief — het slachtoffer met het mes bedreigen, ofwel het slachtoffer dwingen de voordeur te openen, ofwel proberen de woning op een andere wijze te verlaten — in de omstandigheden van het geval niet worden aangemerkt als een reëel alternatief.

## 7.

In zijn arrest van 8 september 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI3895<sup>[1]</sup> overwoog de Hoge Raad:

### “2.5.1

(...) De vraag of een gedraging geboden is door de noodzakelijke verdediging — waarmee onder meer de proportionaliteitseis tot uitdrukking wordt gebracht — van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed leent zich niet voor beantwoording in algemene zin. Bij de beslissing daaromtrent komt mede betekenis toe aan de waardering van de feitelijke omstandigheden van het geval (vgl. HR 21 november 2006, *LJN AX9177*, *NJ* 2006/650).

### 2.5.2.

De hiervoor onder 2.5.1 genoemde proportionaliteitseis strekt ertoe om niet ook dan een gedraging straffeloos te doen zijn indien zij — als verdedigingsmiddel — niet in redelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding.”

8.

In de zaak die aan dit arrest ten grondslag lag had verdachte, die bij een ruzie tussen een wegwerker en een bestuurder van een auto was gaan staan, een klap van de bestuurder op de borst gekregen en had deze bestuurder tegenover hem een bokshouding aangenomen waarna verdachte de bestuurder met gebalde vuist een klap op diens gezicht gaf met letsel als gevolg. Het Hof oordeelde dat niet was voldaan aan de eis van proportionaliteit, omdat het niet overtuigd was van de noodzaak dat de verdachte de bestuurder met kracht met gebalde vuist op het gezicht moest slaan om zichzelf te ontzetten. Met dat oordeel had het Hof onvoldoende inzicht gegeven in zijn gedachtegang:

“Indien het heeft geoordeeld dat eerst dan aan de hier te stellen proportionaliteits eis is voldaan indien, naast de noodzaak van de verdediging als zodanig, ook de noodzaak van de gekozen wijze van verdediging komt vast te staan, heeft het een te strenge toets aangelegd. Wat dat laatste betreft is immers beslissend of de desbetreffende gedraging — als verdedigingsmiddel — niet in onredelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding. Indien het echter die — juiste — maatstaf wel voor ogen heeft gehad, had het gelet op de door hem vastgestelde ernst van de aanranding, zijn oordeel dat de verdachte voor een te zwaar middel heeft gekozen, nader dienen te motiveren.

Wat betreft die aanranding heeft het Hof immers vastgesteld dat de verdachte door de aangever op zijn borst was geslagen en dat de aangever vervolgens een bokshouding jegens de verdachte heeft aangenomen.

Het bestreden arrest lijdt daarom aan een motiveringsgebrek.”

9.

Eenzelfde oordeel sprak de Hoge Raad uit in zijn arrest van 5 maart 2013, ECLI:NL:HR:2013:BZ2950. Hier had het Hof geoordeeld dat de verdachte disproportioneel had gehandeld, omdat voor de verdachte andere, minder ingrijpende mogelijkheden openstonden om aan de aanranding door het slachtoffer een einde te maken dan door dat slachtoffer met zijn vuist hard in het gezicht te slaan met zwaar lichamelijk letsel (een gebroken kaak en neus en oogkas) als gevolg. Die aanranding bestond kort gezegd hierin dat het slachtoffer zich verzette tegen verwijdering uit het café waarvan verdachte uitbater was en deze onder meer schopte.

10.

In HR 24 september 2013, ECLI:NL:HR:2013:773<sup>[2]</sup> had het Hof geoordeeld dat de wijze van verdediging — gericht schieten op één van zijn achtervolgers — niet in redelijke verhouding stond tot de ernst van de aanranding omdat de verdachte een andere uitweg had kunnen vinden. Dit oordeel achtte de Hoge Raad gelet op de omstandigheden van het geval — verdachte was door een groep agressieve jongeren, die zich niet lieten afschrikken door dreigen met een vuurwapen, achtervolgd tot in een tram — niet begrijpelijk.

11.

Buruma<sup>[3]</sup> vestigt er de aandacht op dat de in HR 8 september 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI3895



gevolgde redenering impliceert dat voor een succesvol beroep op noodweer niet vereist is dat de noodzaak van de gekozen wijze van verdediging komt vast te staan.<sup>[4]</sup> Volgens Keulen<sup>[5]</sup> biedt de formulering van de proportionaliteitstoets door de Hoge Raad ruimte om ook een wijze van verdediging die ingrijpender consequenties voor de aanrander heeft gehad of had kunnen hebben dan de aangerande zelf had te vrezen, straffeloos te laten. Beide observaties deel ik.

12.

In het onderhavige geval heeft het Hof wel de juiste maatstaf geformuleerd maar deze niet juist toegepast. Het Hof heeft geoordeeld dat verdachtes handelwijze in onredelijke verhouding stond tot de ernst van de aanranding omdat verdachte het slachtoffer met het mes had kunnen bedreigen en ofwel het slachtoffer aldus had kunnen dwingen de voordeur te openen ofwel had kunnen proberen de woning — zoals, naar achteraf bleek, A. had gedaan — op een andere wijze dan via de voordeur te verlaten. Dusdoende heeft het Hof verdachtes handelwijze niet afgewogen tegen de ernst van de aanranding maar zich laten leiden door de vraag of de gekozen wijze van verdediging noodzakelijk was. Dat laatste is niet verenigbaar met hetgeen de Hoge Raad in het eerste en het derde hiervoor aangehaalde arrest overwoog.

13.

Het oordeel van het Hof is dus ontoereikend gemotiveerd dan wel geeft blijk van een onjuiste hantering van de toe te passen maatstaf.

14.

De middelen slagen.

15.

Het *vierde middel* klaagt dat 's Hofs vaststelling dat verdachtes gemoedstoestand niet als heftig valt aan te merken onbegrijpelijk is en/of ontoereikend en/of innerlijk tegenstrijdig is gemotiveerd.

16.

Hetgeen het Hof overweegt over verdachtes uitlatingen over zijn gemoedstoestand ten tijde van het bewezenverklaarde feit, in het bijzonder voor zover verdachte verklaart te hebben verkeert in een toestand van shock, maakt niet aanstonds begrijpelijk dat bij verdachte niet sprake is geweest van een hevige gemoedsbeweging als bedoeld in art. 41 lid 2 Sr, zeker niet wanneer in aanmerking wordt genomen de penibele situatie waarin de verdachte, belaagd door twee personen, verkeerde.

17.

Aan zijn oordeel dat de — door het Hof veronderstellenderwijs aangenomen — hevige gemoedsbeweging van de verdachte niet het onmiddellijk gevolg van de aanranding is geweest legt het Hof mede ten grondslag de verregaande mate waarin de verdachte de grenzen van de noodzakelijke verdediging heeft overschreden.<sup>[6]</sup> Gelet op hetgeen ik hiervoor met betrekking tot het eerste, tweede en derde middel heb uiteengezet is dit oordeel in zoverre ontoereikend gemotiveerd.

18.

Het middel slaagt.

19.

Ambtshalve heb ik geen gronden aangetroffen waarop het bestreden arrest zou dienen te worden vernietigd.

20.

Deze conclusie strekt tot vernietiging van het bestreden arrest en tot terugwijzing van de zaak naar het Hof dan wel verwijzing van de zaak naar een aangrenzend Hof teneinde op het bestaande hoger beroep opnieuw te worden berecht en afgedaan.

## Uitspraak

### Hoge Raad:

#### 2. Bewezenverklaring en beslissingen op gevoerde verweren

2.1.

Ten laste van de verdachte is bewezenverklaard dat:

“hij op 29 mei 2013 te Rotterdam opzettelijk een persoon genaamd R. van het leven heeft beroofd, immers heeft verdachte opzettelijk R. met een mes in het gezicht en de romp en de armen en de hand(en) gestoken en/of gesneden, ten gevolge waarvan voornoemde R. is overleden.”

2.2.

Het Hof heeft het beroep op noodweer als volgt samengevat en verworpen:

“De verdediging heeft zich primair op het standpunt gesteld dat de verdachte uit noodweer heeft gehandeld, reden waarom hij van alle rechtsvervolging dient te worden ontslagen.

Het hof stelt voorop dat indien door of namens de verdachte een beroep is gedaan op noodweer, de rechter zal moeten onderzoeken of de voorwaarden voor de aanvaarding van dat verweer zijn vervuld. Die houden naar luid van artikel 41, eerste lid, van het Wetboek van Strafrecht in dat het begane feit was geboden door de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding, waaronder onder omstandigheden mede is begrepen een onmiddellijk dreigend gevaar voor zo een aanranding. De vraag of een gedraging geboden is door de noodzakelijke verdediging — waarmee onder meer de proportionaliteitseis tot uitdrukking wordt gebracht — van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed leent zich niet voor beantwoording in algemene zin. Bij de beslissing daaromtrent komt mede betekenis toe aan de waardering van de feitelijke omstandigheden van het geval. Deze proportionaliteitseis strekt ertoe om niet ook dan een gedraging straffeloos te doen zijn indien zij — als verdedigingsmiddel — niet in redelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding (vgl. HR 24 september 2013,



ECLI:NL:HR:2013:773 en HR 8 september 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI3895).

Gedragingen van de verdachte voorafgaande aan de wederrechtelijke aanranding door het latere slachtoffer kunnen onder omstandigheden in de weg staan aan het slagen van een beroep op noodweer(exces) (vgl. HR 17 april 2012, ECLI:NL:HR:2012:BV9062 en HR 28 maart 2006, ECLI:NL:HR:2006:AU8087).

Het hof stelt op grond van de processtukken en het onderzoek ter terechtzitting de volgende feiten en omstandigheden vast. Daarbij tekent het hof aan, dat over hetgeen er in de woning van het slachtoffer is voorgevallen in essentie slechts twee personen verklaringen hebben afgelegd: de verdachte en A. Deze verklaringen stemmen deels overeen, maar lopen op onderdelen uiteen. Het hof is van oordeel dat het door de verdachte geschetste relaas niet enkel vanwege de op onderdelen andersluidende verklaringen van A. als onaannemelijk terzijde geschoven kan worden. Om die reden zal het hof bij zijn beoordeling van het verweer, daar waar verschillen tussen de verklaringen van de verdachte en de verklaringen van A. bestaan, de verklaringen van de verdachte tot uitgangspunt nemen.

De verdachte handelde in mei 2013 in verdovende middelen. Het slachtoffer was één van zijn klanten en was hem nog € 10 schuldig. Op 29 mei 2013 is de verdachte naar de woning van het slachtoffer gegaan. Het slachtoffer had met — de toen ook in de woning aanwezige — A. bedacht dat zij de verdachte een lesje zouden leren. Het slachtoffer heeft de verdachte binnengelaten en had op dat moment een verzwaarde sok in zijn handen. De verdachte is met het slachtoffer in gevecht geraakt, in welk gevecht ook A. zich mengde. De voordeur van de woning was inmiddels op slot. Het lukte de verdachte niet die deur te openen. De verdachte is met een fles geslagen en met een mes bedreigd. Hij is door zowel het slachtoffer als A. geschopt. A. heeft de verdachte ook een kopstoot gegeven. De verdachte werd door A. onder bedreiging van de fles en door het slachtoffer onder bedreiging van een mes gedwongen zich uit te kleden en zijn spullen af te geven, waaronder zijn voorraad verdovende middelen. A. verliet op enig moment met die spullen de woonkamer en zei dat hij over vijf minuten terug zou komen en de verdachte dan zou vermoorden. Daarna legde het slachtoffer het mes op tafel en liep naar de bank in de woonkamer. De verdachte heeft het mes gepakt en is naar het slachtoffer gelopen. Deze draaide zich om en maakte een beweging alsof hij de verdachte wilde aanvallen. Hierop heeft de verdachte het slachtoffer zestien maal met het mes gestoken en/of gesneden.

Vorenstaande door het slachtoffer en A. geïnitieerde handelingen zijn aan te merken als een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding van het lijf van de verdachte. Die aanranding eindigde niet op het moment waarop het slachtoffer het mes op tafel legde; een andersluidend oordeel zou de feitelijke situatie op dat moment miskennen. De verdachte bevond zich immers in een woning waarvan de voordeur op slot zat, in aanwezigheid van iemand die tot kort daarvoor nog met hem had gevochten en hem met een mes had bedreigd, wist niet of A., die zich aan bedoelde aanranding mede schuldig had gemaakt, zich nog in de woning bevond en leefde in de veronderstelling dat deze naar de woonkamer zou terugkeren om zijn eerder geuite doodsbedreiging tot uitvoering te brengen. Het enkele feit dat de verdachte zich — kort gezegd — als dealer in verdovende middelen in het drugscircuit heeft begeven, is geen omstandigheid die aan het slagen van een beroep op noodweer(exces) in de weg staat. De andersluidende opvatting van het openbaar ministerie vindt naar het oordeel van het hof geen steun in het recht.

Wel is het hof met het openbaar ministerie van oordeel dat het door de verdachte gekozen verdedigingsmiddel niet in redelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding. Van de verdachte had in redelijkheid mogen worden gevergd dat hij zich op een minder ingrijpende wijze tegen de hierboven beschreven aanranding zou hebben verdedigd. De verdachte had het mes immers inmiddels in handen en was daarmee in het voordeel. Hij had het slachtoffer met het mes kunnen bedreigen en

ofwel het slachtoffer aldus kunnen dwingen de voordeur te openen ofwel kunnen proberen de woning — zoals, naar achteraf bleek, A. had gedaan — op een andere wijze dan via de voordeur te verlaten. In plaats daarvan heeft hij er evenwel voor gekozen het slachtoffer met het mes zestien maal te steken en/of te snijden, waarmee hij ver buiten de grenzen van een noodzakelijke verdediging is getreden. Het hof verwerpt daarom het beroep op noodweer. Het bewezen verklaarde is derhalve, nu ook overigens geen omstandigheid aannemelijk is geworden die de strafbaarheid daarvan uitsluit, strafbaar.”

### 2.3.

Het Hof heeft het beroep op noodweerexces als volgt samengevat en verworpen:

“De verdediging heeft zich subsidiair op het standpunt gesteld dat de verdachte een beroep op noodweerexces toekomt nu hij als gevolg van een hevige gemoedsbeweging, door de aanranding veroorzaakt, de grenzen van een noodzakelijke verdediging heeft overschreden.

Het hof stelt in dit verband voorop dat van een verontschuldigbare overschrijding van de grenzen van noodzakelijke verdediging slechts sprake kan zijn indien:

- a. de verdachte de hem verweten gedraging heeft verricht in een situatie waarin, en op een tijdstip waarop, voor hem de noodzaak bestond tot verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding, maar daarbij als onmiddellijk gevolg van een hevige door die aanranding veroorzaakte gemoedsbeweging verder gaat dan geboden is, dan wel indien
- b. op het tijdstip van de aan de verdachte verweten gedraging de onder a bedoelde situatie weliswaar is beëindigd en derhalve de noodzaak tot verdediging niet meer bestaat, doch niettemin deze gedraging toch het onmiddellijk gevolg is van een hevige gemoedsbeweging veroorzaakt door de daaraan voorafgaande wederrechtelijke aanranding.

Voorts volgt uit het vereiste dat de gedraging het onmiddellijk gevolg moet zijn van een hevige gemoedsbeweging die is veroorzaakt door een wederrechtelijke aanranding, dat aannemelijk moet zijn dat de aldus veroorzaakte gemoedsbeweging van doorslaggevend belang is geweest voor de gedraging, maar niet dat geheel uitgesloten is dat andere factoren mede hebben bijgedragen aan het ontstaan van die hevige gemoedsbeweging. Bij de beantwoording van de vraag of in een concreet geval van een dergelijk ‘onmiddellijk gevolg’ sprake is geweest, kan gewicht toekomen aan de mate waarin de grenzen van de noodzakelijke verdediging zijn overschreden alsmede aan de aard en de intensiteit van de hevige gemoedsbeweging (vgl. HR 27 mei 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC6794).

De verdachte heeft over zijn gemoedstoestand ten tijde van het steken tegenover de politie, ten overstaan van de rechter-commissaris en tijdens het onderzoek ter terechtzitting in eerste aanleg en in hoger beroep niet veel verklaard. Hij heeft gezegd dat hij niets voelde of dacht; hij was zichzelf niet, hij was in shock en bang. Tegen de psychiater heeft de verdachte verteld dat hij erg bang was. De psycholoog heeft genoteerd dat de verdachte over diens verdediging heeft gezegd: ‘Ik was bang, klaar.’ Op grond van vorenstaande uitlatingen stelt het hof vast dat bij de verdachte als gevolg van de aanranding weliswaar een gemoedsbeweging is teweeggebracht, maar dat deze niet als hevig valt aan te merken. Maar zelfs indien zou moeten worden aangenomen dat er wel van een hevige gemoedsbeweging sprake is geweest, komt het hof tot het oordeel dat de verdachte zich niet met vrucht op de hier besproken schulduitsluitingsgrond van artikel 41, tweede lid, van het Wetboek van Strafrecht kan beroepen, aangezien het hof, gelet op de beperkte intensiteit van de veronderstelde hevige gemoedsbeweging en gegeven de verregaande mate waarin de verdachte de grenzen van de noodzakelijke verdediging heeft overschreden, niet aannemelijk acht dat die gemoedsbeweging voor de

gedraging van de verdachte — het tot zestien maal toe steken en/of snijden van het slachtoffer — van doorslaggevend belang is geweest en derhalve niet aannemelijk acht dat deze gedraging het onmiddellijk gevolg van de veronderstelde hevige gemoedsbeweging is geweest.

Het beroep op noodweerexces wordt derhalve eveneens verworpen.

Het — meer subsidiair gedane — beroep op putatief noodweer behoeft geen bespreking, aangezien het hof reeds heeft aangenomen dat van een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding sprake is geweest.

Nu het beroep op noodweerexces faalt en ook overigens geen omstandigheid aannemelijk is geworden die de strafbaarheid van de verdachte uitsluit, is de verdachte strafbaar.”

### **3. Aan de beoordeling van de middelen voorafgaande beschouwing**

#### **Inleiding**

##### **3.1.1.**

Aan een verdachte die — kort gezegd — heeft gehandeld ter verdediging, kan onder omstandigheden een beroep toekomen op de in art. 41 Sr omschreven strafuitsluitingsgronden noodweer dan wel noodweerexces. In de praktijk blijken deze strafuitsluitingsgronden soms aanleiding te geven tot moeilijkheden. De Hoge Raad geeft daarom in dit arrest — aan de hand van zijn eerdere rechtspraak — een samenvattend overzicht van mogelijke aandachtspunten dat bij de beoordeling van een beroep op noodweer(exces) handvatten biedt. Daarbij wordt eerst noodweer behandeld, vervolgens noodweerexces, en ten slotte komen kort culpa in causa en verontschuldigbare dwaling ten aanzien van noodweer aan de orde.

##### **3.1.2.**

Indien door of namens de verdachte een beroep op noodweer, noodweerexces of putatieve noodweer is gedaan, moet de rechter een gemotiveerde beslissing geven op dat verweer. Dan zal hij moeten onderzoeken of aan de voorwaarden voor de aanvaarding van dat verweer is voldaan. In dat verband kan betekenis toekomen aan de inhoud en indringendheid van de door of namens de verdachte aangevoerde argumenten, al behoeft de omstandigheid dat een verdachte de hem tenlastegelegde gedraging ontkent, niet zonder meer aan het slagen van een subsidiair gedaan beroep op noodweer(exces) in de weg te staan.<sup>[1.]</sup>

Bij de beoordeling van het beroep kunnen nauwkeurige en consistente feitelijke vaststellingen van belang zijn, waarbij de rechter de last tot het aannemelijk maken van die feitelijke grondslag niet uitsluitend op de verdachte mag leggen.<sup>[2.]</sup>

Indien de rechter het beroep verwierpt, dient hij duidelijk te maken of hij de door of namens de verdachte aan het verweer ten grondslag gelegde feitelijke toedracht niet aannemelijk geworden acht, dan wel of die toedracht het beroep niet kan doen slagen.

#### **Wettelijke omschrijving**

##### **3.2.**

Art. 41 Sr luidt:

- “1. Niet strafbaar is hij die een feit begaat, geboden door de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding.
2. Niet strafbaar is de overschrijding van de grenzen van noodzakelijke verdediging, indien zij het onmiddellijk gevolg is geweest van een hevige gemoedsbeweging, door de aanranding veroorzaakt.”

### **Verdediging van specifieke rechtsgoederen**

#### **3.3.**

Een beroep op noodweer kan niet worden aanvaard ingeval de gedraging van degene die zich op deze exceptie beroept, noch op grond van diens bedoeling, noch op grond van de uiterlijke verschijningsvorm van zijn gedraging kan worden aangemerkt als ‘verdediging’, maar — naar de kern bezien — als aanvallend moet worden gezien, bijvoorbeeld gericht op een confrontatie of deelneming aan een gevecht.<sup>[3.]</sup>

Uit de omschrijving van noodweer in art. 41 Sr volgt dat het bij deze strafuitsluitingsgrond gaat om de verdediging van limitatief opgesomde rechtsgoederen: ‘lijf, eerbaarheid of goed’. Onder die rechtsgoederen is het enkele huisrecht niet begrepen.<sup>[4.]</sup> Voorts volgt uit art. 41 Sr dat het beschermde rechtsgoed bij de verdachte zelf of bij een ander kan worden aangerand. Noodweer strekt dus verder dan zelfverdediging.

Onder omstandigheden kan ook sprake zijn van de aanranding van een ‘lijf’ indien de bewegingsvrijheid wederrechtelijk wordt beperkt.<sup>[5.]</sup> Het begrip ‘eerbaarheid’ is niet zo ruim dat dat wordt aangerand door een belediging.<sup>[6.]</sup> Van het begrip ‘goed’ is een illegaal goed (zoals cocaïne) niet uitgesloten.<sup>[7.]</sup>

### **Ogenblikkelijke en wederrechtelijke aanranding**

#### **3.4.**

Voor noodweer is vereist dat de verdediging is gericht tegen een ‘ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding’.

Van een ‘ogenblikkelijke’ aanranding is ook sprake bij een onmiddellijk dreigend gevaar voor een aanranding.<sup>[8.]</sup> Enkele vrees voor zo’n aanranding is daartoe echter niet voldoende.<sup>[9.]</sup> De gestelde aanranding moet in redelijkheid beschouwd zodanig bedreigend zijn voor de verdachte dat deze kan worden aangemerkt als een ogenblikkelijke aanranding in de zin van art. 41 Sr.<sup>[10.]</sup>

Er is geen ‘wederrechtelijke’ aanranding wanneer bijvoorbeeld de politie rechtmatig dwangmiddelen toepast of wanneer de verdachte zich op zijn beurt verdedigt tegen iemand die zelf in noodweer handelt als reactie op een daarvóór gepleegde aanranding.<sup>[11.]</sup>

Wanneer de aanranding is geëindigd, is een beroep op noodweer niet (meer) mogelijk.<sup>[12.]</sup>

### **Geboden door de noodzakelijke verdediging**

#### **3.5.1.**

In het voor noodweer geldende vereiste dat de gedraging is ‘geboden door de noodzakelijke verdediging’ worden zowel de zogenoemde subsidiariteits- als de proportionaliteitseis tot uitdrukking gebracht. Deze met elkaar samenhangende en niet altijd scherp te onderscheiden eisen hebben

betrekking op de vraag of de verdediging tegen de aanranding noodzakelijk was, respectievelijk op de vraag of de gekozen wijze van verdediging tegen de aanranding geboden was.<sup>[13.]</sup> Zeker bij deze eisen kan de persoon van degene die zich op noodweer beroept, van belang zijn. Van de ene persoon mag bijvoorbeeld op grond van zijn hoedanigheid of bijzondere vaardigheden meer worden gevergd op het vlak van de proportionaliteit dan van een ander.

#### **Noodzaak van verdediging en onttrekkingsvereiste**

##### **3.5.2.**

Aan de subsidiariteitseis is niet voldaan indien de verdachte zich niet behoefde te verdedigen en er dus geen noodzaak tot verdediging bestond.

Daarvan is bijvoorbeeld sprake indien de verdachte zich niet alleen aan de aanranding had kunnen, maar zich daaraan ook had moeten onttrekken. Bij de verwerping van een beroep op noodweer kan dus niet worden volstaan met het enkele argument dat de verdachte zich aan de aanranding had kunnen onttrekken.

Het zich aan de aanranding kunnen onttrekken houdt in dat daartoe voor de verdachte een reële en redelijke mogelijkheid moet hebben bestaan. Dit is bijvoorbeeld niet het geval wanneer de positie van de verdachte en de ruimte waarin hij zich bevindt, redelijkerwijs geen mogelijkheid bieden tot onttrekking aan de aanranding.<sup>[14.]</sup>

Onttrekking aan de aanranding moet voorts van de verdachte kunnen worden gevergd. Dit heeft bijvoorbeeld niet het geval te zijn wanneer de situatie zo bedreigend is dat zich onttrekken aan de aanranding geen reëel alternatief is.<sup>[15.]</sup> Ook bij een aanranding van anderen kan zich het geval voordoen dat men zich niet behoefde te onttrekken aan de aanranding. Bovendien kan iemands hoedanigheid — bijvoorbeeld die van politieambtenaar of van een op basis van art. 53 Sv optredend persoon — hier van belang zijn.

#### **Verdediging moet geboden zijn**

##### **3.5.3.**

De proportionaliteitseis strekt ertoe om niet ook dan een gedraging straffeloos te doen zijn indien zij — als verdedigingsmiddel — niet in redelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding.<sup>[16.]</sup> De in dat verband — tot terughoudendheid nopen — maatstaf luidt of de gedraging als verdedigingsmiddel niet in onredelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding. De keuze van het verdedigingsmiddel en de wijze waarop het is gebruikt, staan bij de beoordeling van de proportionaliteit centraal. Zo staat in beginsel het met kracht toebrengen van een diepe, potentieel dodelijke steekwond niet in verhouding met een aanval die bestaat uit het slaan met de blote handen dan wel een vuist.<sup>[17.]</sup>

#### **Noodweerexces**

##### **3.6.1.**

Noodweerexces kan in beeld komen bij een 'overschrijding van de grenzen van de noodzakelijke verdediging', dus wanneer aan alle voorgaande eisen is voldaan behalve aan de proportionaliteitseis. Wat de subsidiariteitseis betreft, verdient opmerking dat voor een beroep op noodweerexces geldt

dat er wel een noodzaak tot verdediging moet zijn of moet zijn geweest.<sup>[18.]</sup>

### 3.6.2.

Voor noodweerexces geldt in alle gevallen dat van verontschuldigbare overschrijding van de grenzen van noodzakelijke verdediging slechts sprake kan zijn indien:

- a. de verdachte de hem verweten gedraging heeft verricht in een situatie waarin en op een tijdstip waarop voor hem de noodzaak bestond tot verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding, maar daarbij als onmiddellijk gevolg van een hevige door die aanranding veroorzaakte gemoedsbeweging verder gaat dan geboden was, dan wel indien
- b. op het tijdstip van de hem verweten gedraging de onder a bedoelde situatie weliswaar was beëindigd en de noodzaak tot verdediging er dus wel was geweest (maar niet meer bestond), doch zijn gedraging niettemin het onmiddellijk gevolg was van een hevige gemoedsbeweging die was veroorzaakt door de daaraan voorafgaande wederrechtelijke aanranding.<sup>[19.]</sup>

### 3.6.3.

Uit het wettelijke vereiste dat de gedraging het 'onmiddellijk gevolg' moet zijn van een hevige gemoedsbeweging die is veroorzaakt door een wederrechtelijke aanranding, volgt dat aannemelijk moet zijn dat de aldus veroorzaakte gemoedsbeweging van doorslaggevend belang is geweest voor de verweten gedraging. Niet is uitgesloten dat andere factoren mede hebben bijgedragen aan het ontstaan van die hevige gemoedsbeweging,<sup>[20.]</sup> maar aan het gevolgvereiste is niet voldaan indien de hevige gemoedsbeweging in essentie is terug te voeren op een eerder bestaande emotie, zoals een reeds bestaande kwaadheid jegens het slachtoffer.<sup>[21.]</sup>

Bij de beantwoording van de vraag of in een concreet geval sprake is van het hier bedoelde 'onmiddellijk gevolg', kan betekenis toekomen aan de mate waarin de grenzen van de noodzakelijke verdediging zijn overschreden alsmede aan de aard en de intensiteit van de hevige gemoedsbeweging.<sup>[22.]</sup> Voorts kan het tijdsverloop tussen de aanranding en de verdedigingshandeling van belang zijn.<sup>[23.]</sup>

### 3.6.4.

Niet op voorhand kan worden uitgesloten dat een beroep op noodweerexces mogelijk is in gevallen waarin de ogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding niet direct van het slachtoffer zelf uitging. Dit kan zich bijvoorbeeld voordoen in situaties waarin het slachtoffer wel een aandeel had in de aanranding of de dreiging daarvan, of waarin sprake was van andere gedragingen van het slachtoffer waarvan redelijkerwijs moet worden aangenomen dat die ertoe hebben geleid dat de verdachte — handelende in een hevige gemoedsbeweging — zich op het slachtoffer richtte.<sup>[24.]</sup>

### Enkele bijzondere onderwerpen

#### 'Culpa in causa'

### 3.7.1.



Gedragingen van de verdachte die aan de wederrechtelijke aanranding door het latere slachtoffer zijn voorafgegaan, kunnen in de weg staan aan het slagen van een beroep op noodweer of noodweerexces, maar slechts onder bijzondere omstandigheden. Van zulke bijzondere omstandigheden kan bijvoorbeeld sprake zijn indien de verdachte de aanval heeft uitgelokt door provocatie van het latere slachtoffer en hij aldus uit was op een confrontatie, of wanneer hij willens en wetens de confrontatie met het slachtoffer heeft gezocht en een gewelddadige reactie van het slachtoffer heeft uitgelokt.<sup>[25.]</sup> De enkele omstandigheid dat een verdachte zich willens en wetens in een situatie heeft begeven waarin een agressieve reactie van het latere slachtoffer te verwachten viel<sup>[26.]</sup> of dat een verdachte zich in verband met een mogelijke aanval van het slachtoffer als voorzorgsmaatregel van een illegaal vuurwapen had voorzien, is daartoe evenwel onvoldoende.<sup>[27.]</sup>

#### **Verontschuldigbare dwaling ten aanzien van noodweer**

##### **3.7.2.**

Indien door of namens de verdachte een beroep is gedaan op zogenoemde putatieve noodweer, zal de rechter moeten onderzoeken of sprake was van verontschuldigbare dwaling aan de kant van de verdachte, bijvoorbeeld omdat hij niet alleen kon, maar redelijkerwijs ook mocht menen dat hij zich moest verdedigen op de wijze als hij heeft gedaan omdat hij verontschuldigbaar zich het dreigende gevaar heeft ingebeeld dan wel de aard van de dreiging verkeerd heeft beoordeeld.

#### **4. Beoordeling van het eerste, het tweede en het derde middel**

##### **4.1.**

De middelen klagen dat het Hof het beroep op noodweer ten onrechte, althans op ontoereikende gronden heeft verworpen.

##### **4.2.**

Het Hof heeft vastgesteld dat de verdachte in de woning van R., nadat hij door R. met een verzwaarde sok was bedreigd, met R. in gevecht is geraakt, in welk gevecht ook A. zich mengde. De voordeur van de woning was inmiddels op slot. De verdachte is met een fles geslagen, met een mes bedreigd en meerdere malen door R. en A. geschopt. A. heeft de verdachte een kopstoot gegeven. Vervolgens hebben R. en A. onder bedreiging met de fles en een mes de verdachte gedwongen zich uit te kleden en zijn spullen af te geven, waaronder een voorraad verdovende middelen. A. heeft vervolgens de woonkamer verlaten nadat hij had bedreigd dat hij na vijf minuten zou terugkomen en dat hij dan de verdachte zou vermoorden. De verdachte heeft het mes, dat door R. op tafel was gelegd, gepakt en is naar R. gelopen. Deze draaide zich om en maakte een beweging alsof hij de verdachte wilde aanvallen. Daarop heeft de verdachte R. zestien maal gestoken en/of gesneden.

##### **4.3.**

De middelen kunnen niet tot cassatie leiden. 's Hof's niet onbegrijpelijke oordeel dat de verdachte ver buiten de grenzen van de noodzakelijke verdediging is getreden doordat hij met dodelijk gevolg R. zestien maal met een mes heeft gestoken en/of gesneden nadat R. — die op dat moment kennelijk ongewapend was — een beweging maakte alsof hij de naar hem toelopende verdachte wilde aanvallen, in welk oordeel besloten ligt dat gelet op de specifieke omstandigheden van het geval die wijze van



verdedigen in een onredelijke verhouding tot de ernst van de aanranding staat, draagt immers — gelet op hetgeen hiervoor onder 3.5.3 is vooropgesteld — de afwijzing van het beroep op noodweer zelfstandig.

## **5. Beoordeling van het vierde middel**

### **5.1.**

Het middel klaagt dat het Hof het beroep op noodweerecces ten onrechte, althans op ontoereikende gronden heeft verworpen.

### **5.2.**

Het Hof heeft feitelijk en niet onbegrijpelijk vastgesteld dat als gevolg van de aanranding bij de verdachte een gemoedsbeweging van beperkte intensiteit is teweeggebracht en dat sprake is geweest van een verregaande mate van overschrijding van de grenzen van de noodzakelijke verdediging. Het daarop gegronde oordeel dat het beroep op noodweerecces moet worden verworpen getuigt, gelet op hetgeen hiervoor onder 3.6.3 is vooropgesteld, niet van een onjuiste rechtsopvatting, terwijl het evenmin onbegrijpelijk is en, verweven als het is met waarderingen van feitelijke aard, in cassatie niet verder kan worden getoetst.

### **5.3.**

Het middel faalt.

## **6. Ambtshalve beoordeling van de bestreden uitspraak**

De verdachte bevindt zich in voorlopige hechtenis. De Hoge Raad doet uitspraak nadat meer dan zestien maanden zijn verstreken na het instellen van het cassatieberoep. Dat brengt mee dat de redelijke termijn als bedoeld in art. 6, eerste lid, EVRM is overschreden. Dit moet leiden tot vermindering van de aan de verdachte opgelegde gevangenisstraf van vier jaren.

## **7. Slotsom**

Nu geen van de middelen tot cassatie kan leiden, terwijl de Hoge Raad geen andere dan de hiervoor onder 6 genoemde grond aanwezig oordeelt waarop de bestreden uitspraak ambtshalve zou behoren te worden vernietigd, brengt hetgeen hiervoor is overwogen mee dat als volgt moet worden beslist.

## **8. Beslissing**

De Hoge Raad:

vernietigt de bestreden uitspraak, maar uitsluitend wat betreft de duur van de opgelegde gevangenisstraf;

vermindert deze in die zin dat deze drie jaren en tien maanden beloopt;

verwerpt het beroep voor het overige.

# **Noot**

## 1.

Dit arrest is om twee redenen van belang. Allereerst geeft de Hoge Raad een samenvattend overzicht van de aandachtspunten voor het beoordelen van een beroep op noodweer, noodweerexces of putatieve noodweer (zie hierover Van Verseveld, 'Noodweer: de Hoge Raad geeft een overzicht', *DD* 2016/34). De Hoge Raad doet dit omdat deze strafuitsluitingsgronden in de praktijk nog steeds moeilijkheden opleveren. Vervolgens geeft de Hoge Raad een beslissing in het concrete geval waarin de disproportionaliteit van de verdediging centraal staat. Uit overweging 3.5.1 kan worden afgeleid dat het beoordelen van de proportionaliteit een van de praktische moeilijkheden is. De proportionaliteitseis is moeilijk te scheiden van de subsidiariteitseis. Dat geldt op het niveau van de wettekst van art. 41 lid 1 Sr en op het niveau van de toepassing ervan in concrete gevallen.

De Hoge Raad maakt duidelijk dat de noodzaak tot verdediging de subsidiariteitseis tot uitdrukking brengt (overweging 3.5.2). Daarbij gaat het niet alleen om de feitelijke vraag of de verdachte zich redelijkerwijs aan de aanranding kon onttrekken, maar ook om de normatieve vraag of hij zich daaraan had moeten onttrekken. De proportionaliteitseis ligt besloten in het wettelijke bestanddeel dat de verdediging geboden moet zijn. Daarbij gaat het om de vraag of de gedraging niet in onredelijke verhouding staat tot de ernst van de aanranding. Bij de beoordeling daarvan staan de keuze van het verdedigingsmiddel en de wijze waarop dat middel is gebruikt centraal. (overweging 3.5.3, zie hierover ook Jansen, 'Een nieuwe kijk op de eisen van proportionaliteit en subsidiariteit bij noodweer', *DD* 2014/70). Bij de beoordeling van de subsidiariteit en de proportionaliteit is de redelijkheid een belangrijk criterium.

Bij noodweerexces worden de grenzen van een redelijke verdediging overschreden. Daarbij verschuift de nadruk van de redelijkheid naar de causaliteit: kan het overschrijden van de grenzen worden toegerekend aan de hevige gemoedsbeweging die door de aanranding is veroorzaakt (overweging 3.6.3)? Bij de invulling van deze dubbele causaliteitstoets kan de redelijkheid echter ook een belangrijke rol vervullen. Het gaat daarbij immers om redelijke toerekening. Bij putatieve noodweer speelt de redelijkheid eveneens een centrale rol (overweging 3.7.2) en dat is ook het geval bij de vraag wanneer een aanranding ogenblikkelijk dreigt (overweging 3.4). De redelijkheid zou ook kunnen worden ingelezen in de overwegingen inzake de aanvallende gedraging (3.3) en culpa in causa (3.7.1). Wie een aanvallende gedraging verricht of een aanranding door provocatie uitlokt, kan zich in redelijkheid niet op noodweer of noodweerexces beroepen (zie over de rol van de redelijkheid bij noodweer(exces) De Hullu, *Materieel strafrecht*, zesde druk, p. 324, 325, 326, 328, 337).

## 2.

Wanneer de redelijkheid het centrale begrip is bij de beoordeling van een beroep op noodweer en noodweerexces, roept dat de vraag op wat dit begrip betekent. Het redelijkheidsbegrip lijkt allereerst te impliceren dat de mogelijkheden voor verdachten om zich met succes op noodweer(exces) te beroepen niet te beperkt moeten worden opgevat. Er mag achteraf niet te snel worden geoordeeld dat de verdachte zich aan een aanranding heeft kunnen onttrekken of dat hij een te zwaar verdedigingsmiddel heeft gekozen of het gekozen middel verkeerd heeft gebruikt. Een redelijkheidstoetsing achteraf brengt een bepaalde terughoudendheid voor de rechter met zich mee (vgl. overweging 3.5.3).

Een consequentie daarvan is dat de rechter zijn beslissing om een beroep op noodweer(exces) te verwerpen goed moet motiveren. De rechter moet in zijn motivering laten zien dat dat beroep buiten de

grenzen van de redelijkheid valt (vgl. De Hullu, *Materieel strafrecht*, p. 337). Die aangescherpte motiveringsplicht heeft tot gevolg dat de Hoge Raad verwerpingen van beroepen op noodweer(exces) strenger kan toetsen (ik heb geen arresten kunnen vinden waarin de Hoge Raad honoreringen van beroepen op noodweer of noodweerexces casseert). De redelijkheid heeft daardoor allereerst een processuele functie: een terughoudende toetsing door de feitenrechter, een aangescherpte motiveringsplicht voor deze rechter bij verwerpingen van beroepen op noodweer(exces) en een strengere toetsing door de Hoge Raad van dergelijke verwerpingen.

Een achterliggende gedachte zou kunnen zijn dat noodweer als een redelijke verdediging moet kunnen worden aangemerkt in het licht van het gegeven dat de verdachte wederrechtelijk wordt aangerand. De verantwoordelijkheid ligt daardoor in de eerste plaats bij de aanrander die geen strafrechtelijke bescherming verdient tegen een verdediging die hij met zijn aanranding heeft uitgelokt.

### 3.

Maar wat is een redelijke verdediging? De redelijkheid zou kunnen worden gebaseerd op de grondslagen van de noodweer. Die grondslagen bestaan volgens de heersende opvatting uit twee gedachten: iedere burger heeft een natuurlijk verdedigingsrecht (de natuurrechtsgrondslag) en iedere burger heeft de bevoegdheid om de rechtsorde te handhaven (de rechtsordegrondslag). Wat redelijk is, hangt af van de vraag in hoeverre een burger zijn natuurlijke verdedigingsrecht uitoefent tegen een wederrechtelijke aanranding en daarbij de rechtsorde handhaaft. In de literatuur worden deze grondslagen naast elkaar genoemd zodat ze elkaar versterken wanneer ze samenvallen (De Hullu, *Materieel strafrecht*, p. 317, Machielse, *Noodweer in het strafrecht* (diss. VU Amsterdam 1986), p. 523 e.v., Noyon/Langemeijer/Rommelink, aant. 1 bij art. 41 Sr en Boaz Sangero, *Self-Defence in Criminal Law*, Portland: Hart Publishing 2006, p. 99).

De twee grondslagen kunnen echter ook tot verschillende beoordelingen van noodweer(exces) leiden. De rechtsordegrondslag laat een beperkte ruimte open voor beroepen van burgers op noodweer(exces), terwijl de natuurrechtsgrondslag een ruimer beroep mogelijk maakt. Bij handhaving van de rechtsorde staat in de eerste plaats het algemene belang bij optreden tegen geweld voorop. De overheid heeft het monopolie op de toepassing van geweld ter handhaving van de rechtsorde en daarvan moet de noodweerbevoegdheid van een burger in een specifiek geval kunnen worden afgeleid.

In deze redenering zou van een burger eerder kunnen worden gevergd dat hij het optreden van de overheid afwacht of de hulp van de overheid inroept en dat hij conflictsituaties zo veel mogelijk uit de weg gaat of zich daaraan onttrekt. Wanneer dat niet mogelijk is, heeft de burger een afgeleide bevoegdheid om het geweld te gebruiken dat de overheid had mogen gebruiken wanneer overheidsfunctionarissen ter plaatse aanwezig zouden zijn geweest. Dat geweld moet erop zijn gericht om overheidsoptreden mogelijk te maken ter bestraffing van de aanrander (vgl. art. 53 lid 4 Sv in geval van aanhouding op heterdaad). Bij het beoordelen van een beroep op noodweer zou ook het gedrag na beëindiging van de aanranding relevant kunnen worden geacht: heeft de verdachte zo snel mogelijk de politie erbij gehaald of heeft hij getracht het feit voor de overheid verborgen te houden? In dat laatste geval is zijn optreden moeilijker te rechtvaardigen vanuit de rechtsordegrondslag: het handelen van de verdachte was kennelijk niet gericht op handhaving van de rechtsorde (de Aanwijzing handelwijze bij beroep op noodweer, *Stcrt.* 2010, 20474 verwacht van de verdachte dat hij meewerkt aan het politieonderzoek in het belang van de waarheidsvinding).

De natuurrechtsgrondslag is gebaseerd op het uitgangspunt dat ieder mens een natuurlijk recht heeft om lijf, eerbaarheid of goed te verdedigen tegen wederrechtelijke aanrandingen. Het noodweerrecht is in deze benadering niet een uitzondering op het geweldsmonopolie van de overheid, maar het natuurlijke

verdedigingsrecht is juist de regel. Dat uitgangspunt zou ertoe kunnen leiden dat het noodweerrecht in het geval van een wederrechtelijke aanranding een ruim recht is. Van een burger kan in beginsel niet worden gevergd dat hij zich aan een wederrechtelijke aanranding onttrekt of dat hij het gebruikte geweld zo veel mogelijk beperkt. Hij oefent immers zijn natuurlijke recht uit en een aanrander verdient ook geen strafrechtelijke bescherming tegen de zelfverdediging die hij zelf heeft uitgelokt.

Het natuurlijke recht op zelfverdediging vindt zijn begrenzing in de eigenrichting opgevat als een vorm van bestraffing. Zelfverdediging mag geen eigenrichting zijn, want het recht om te straffen komt exclusief toe aan de overheid. Zodra het uitgeoefende geweld het karakter van een bestraffing krijgt, handelt de betrokkene buiten zijn natuurlijke recht op zelfverdediging en kan hij zelf worden bestraft.

#### 4.

In de literatuur wordt een verenigingsleer verdedigd waarin beide benaderingen worden gecombineerd: noodweer is een natuurlijk recht dat moet passen binnen de handhaving van de rechtsorde. De redelijkheid vereist dat die twee aspecten met elkaar in evenwicht worden gebracht, waarbij het evenwicht kan verschuiven op basis van veranderende opvattingen over zelfverdediging en rechtshandhaving. Wanneer de overheid er onvoldoende in slaagt om burgers tegen geweld te beschermen, krijgen onbeschermden burgers ruimere bevoegdheden om zichzelf te verdedigen (zie hierover Ten Voorde, 'Privatisering van noodweer?', AA 2013, p. 591-597 en Schuilenburg, *Orde in veiligheid. Een dynamisch perspectief*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2012). Dat roept het klassieke gevaar op dat het recht van de sterksten (de burgers die in staat zijn zichzelf te beschermen) gaat gelden, wat kan leiden tot geweldsescalaties (de aanrandingen en de verdedigingen worden gewelddadiger) en ongelijke bescherming van de zwaksten (die niet in staat zijn zichzelf tegen het escalerende geweld te beschermen).

Vanuit het perspectief van de rechtsordehandhaving kan steeds de vraag worden gesteld: is deze vorm van noodweer een gerechtvaardigde manier om de rechtsorde te beschermen? Illegaal wapenbezit en geweld door personen binnen het criminele milieu passen moeilijk bij rechtsordehandhaving. Illegale bewapening kan tot escalaties leiden die vanuit het perspectief van de rechtsorde onaanvaardbaar zijn. In zijn noot onder het *Bijlmer noodweer*-arrest (HR 23 oktober 1984, NJ 1986/56) schreef Keijzer dat de verdachte in deze zaak haar tas zou zijn kwijtgeraakt en de twee overvallers nog in leven zouden zijn geweest wanneer de verdachte geen illegaal vuurwapen in haar bezit had gehad. Vanuit het perspectief van de rechtsorde zou dat het gewenste resultaat zijn. In geruchtmakende zaken waarin juweliers zich met dodelijk vuurwapengeweld tegen overvallers verdedigen, kan hetzelfde worden betoogd, maar rechters oordelen daarover vaak anders (zie bijvoorbeeld Rechtbank Breda 8 mei 2003, ECLI:NL:RBBRE:2003:AF8365 en Hof 's-Hertogenbosch 12 augustus 2015, ECLI:NL:GHSHE:2015:3199).

De Hoge Raad acht in dergelijke gevallen een beroep op noodweer(exces) niet uitgesloten, ondanks het illegale wapenbezit (overweging 3.7.1 in het overzichtsarrest). Ook acht de Hoge Raad noodweer tegen diefstal van cocaïne niet zonder meer uitgesloten (HR 7 juli 2015, NJ 2016/39, m.nt. Rozemond), hoewel een dergelijke noodweer vanuit het perspectief van de rechtsorde moeilijk is te rechtvaardigen (Machielse, *Noodweer in het strafrecht*, p. 527). De Hoge Raad is ook kritisch ten aanzien van redeneringen waarin een beroep op noodweer wordt verworpen met het argument dat de verdachte zich aan de aanranding had kunnen onttrekken (HR 26 januari 2016, ECLI:NL:HR:2016:106, HR 19 mei 2015, NJ 2015/258, HR 24 september 2013, NJ 2014/277, m.nt. Keulen) of dat hij de confrontatie en daarmee de kans op escalatie bewust heeft opgezocht (HR 17 mei 2016, ECLI:NL:HR:2016:864). In een natuurrechtelijke benadering is een dergelijke invulling van het noodweerrecht minder

problematisch. De vraag wat redelijk is, wordt in de eerste plaats bepaald vanuit het individuele recht op zelfverdediging, een recht dat ook bestaat in het criminele milieu, in gevallen waarin de zelfverdediger zich illegaal heeft bewapend of hij zich in een riskante situatie begeeft (of een combinatie van deze omstandigheden). Wanneer een persoon in een specifieke situatie wederrechtelijk wordt aangerand, moet hij zijn individuele belangen kunnen verdedigen. Bij de beoordeling van de subsidiariteit en de proportionaliteit staan die belangen voorop en niet het algemene belang van de rechtsorde bij bestrijding van de verschillende vormen van geweld. Het is de vraag of deze natuurrechtelijke benadering tot wenselijke resultaten leidt uit het oogpunt van gelijke bescherming en preventie van geweldsescalatie.

## 5.

De twee grondslagen kunnen ook ten aanzien van de politie tot verschillende uitkomsten leiden. In de rechtsordelijke benadering heeft een politieambtenaar als handhaver van de rechtsorde ruimere bevoegdheden in vergelijking met een gewone burger, waar dan een bijzondere zorgplicht tegenover staat om proportioneel geweld te gebruiken (overweging 3.5.1, zie ook HR 26 mei 2015, *NJ* 2015/271 in verband met putatieve noodweer). Het gaat bij de beoordeling van geweldgebruik door de politie niet alleen om de vraag of het geweld in het specifieke geval gerechtvaardigd is in het licht van de individuele belangen van de betrokken politieambtenaren, maar ook om de vraag of het optreden van de politie ter handhaving van de rechtsorde gerechtvaardigd is.

Het is mogelijk dat vanuit een natuurrechtelijke benadering het geweldgebruik in bepaalde gevallen niet kan worden gerechtvaardigd ter bescherming van de belangen van de aangevallen politieambtenaar. Daaruit zou volgen dat hij zich net als een gewone burger niet op noodweer kan beroepen. Het is echter niet uitgesloten dat het geweldgebruik door de politie als een onderdeel kan worden beschouwd van de handhaving van de rechtsorde. Dat zou een ruimer gebruik van geweld kunnen rechtvaardigen, omdat niet alleen de belangen van de betrokken politieambtenaren in het geding zijn, maar ook het algemene belang van de rechtsorde (zie bijvoorbeeld Rb. Rotterdam 5 augustus 2015, *ECLI:NL:RBROT:2015:6175*).

Wanneer een politieambtenaar de grenzen van een noodzakelijke verdediging overschrijdt, kan dat in bepaalde gevallen worden opgevat als een consequentie die voortvloeit uit de uitoefening van de politietask: de daadwerkelijke handhaving van de rechtsorde in de zin van art. 3 Politiewet. Het Concept wetsvoorstel geweldsaanwending politieambtenaar (te vinden op [www.rijksoverheid.nl](http://www.rijksoverheid.nl)) is op die gedachte gebaseerd. In dat wetsvoorstel is een aparte strafuitsluitingsgrond opgenomen voor geweldsuitoefening door ambtenaren bij de uitoefening van hun taak (zie hierover Ten Voorde, 'Opmerkingen bij de voorgenomen herziening van het stelsel geweldsaanwending politieambtenaren', *Proces* 2016 nr. 1). Kennelijk is de gedachte die aan dit conceptwetsvoorstel ten grondslag ligt, moeilijk in te passen in de natuurrechtelijke benadering van het noodweerrecht uit de huidige rechtspraak. Overschrijding van een natuurrechtelijk noodweerrecht door politieambtenaren is niet zonder meer hetzelfde als eigenrichting door burgers die hun aanranders een lesje willen leren. Dat zou pas anders zijn wanneer het politieoptreden het karakter van een eigenmachtige bestraffing krijgt, maar dat is bij de meeste gevallen van excessief politiegeweld niet het geval. Het doel van het uitgeoefende geweld is meestal de voorkoming van verder geweld en de aanhouding van de geweldpleger. Daarom is de strenge bestraffing van politieagenten die hun noodweerrecht overschrijden (alsof ze als eigenrichters zijn opgetreden) problematisch vanuit het perspectief van de rechtsordehandhaving (zie bijvoorbeeld de strenge straffen in Rb. Limburg 17 juli 2015, *ECLI:NL:RBLIM:2015:6059*, *NBSTRAF* 2015/202, m.nt. Claessen tegenover de lichte straffen in Rb. Rotterdam 10 december 2014, *ECLI:NL:RBROT:2014:9992*).



## 6.

In het concrete geval dat tot het overzichtsarrest leidde, verwierp het Hof Den Haag het beroep op noodweer en noodweerexces op grond van het disproportionele karakter van het handelen van de verdachte. Hij was bij het latere slachtoffer langsgegaan om een drugsschuld van 10 euro te innen. Het slachtoffer had samen met een ander de verdachte met een fles geslagen, geschopt, met een mes bedreigd en beroofd van zijn kleren, spullen en drugsvoorraad om hem een lesje te leren. De tweede persoon was weggegaan met de mededeling dat hij vijf minuten later zou terugkomen om de verdachte te vermoorden. Het slachtoffer had zijn mes op tafel gelegd. De verdachte kon dat mes pakken en naar het slachtoffer toelopen. Het slachtoffer draaide zich om en maakte een beweging alsof hij de verdachte wilde aanvallen. Daarop heeft de verdachte het slachtoffer zestien maal met het mes gestoken. Volgens het hof was op dat moment de aanranding nog niet afgelopen (de voordeur van de woning was op slot en de verdachte was met de dood bedreigd), maar was het door de verdachte uitgeoefende geweld disproportioneel. Het feit dat de verdachte zich als dealer in het drugscircuit had begeven, maakt dat volgens het hof niet anders. Het openbaar ministerie had hierover een tegenovergesteld standpunt ingenomen en daaruit zou kunnen worden afgeleid dat het openbaar ministerie het rechtsordeperspectief als uitgangspunt had gekozen. Vanuit dat perspectief is noodweer in het criminele circuit moeilijker te rechtvaardigen. Het hof lijkt geen gewicht aan dat perspectief toe te kennen, maar wellicht speelt het op de achtergrond een rol bij de beoordeling van de proportionaliteit van het handelen van de verdachte.

Cruciaal is dat de verdachte het mes in handen had gekregen en hij zich daarmee op minder ingrijpende manier had kunnen verdedigen. De zestien messteken lijken daardoor eerder een vorm van eigenrichting te zijn (afrekening met een vijandige klant in het drugsmilieu) dan een vorm van zelfverdediging. Dat hier sprake is van noodweerexces, is volgens het hof ook niet aannemelijk geworden, gelet op de beperkte intensiteit van de gemoedsbeweging van de verdachte en de verregaande mate waarin hij de grenzen van de noodzakelijke verdediging heeft overschreden.

## 7.

De Hoge Raad vindt de oordelen van het hof niet onbegrijpelijk met verwijzingen naar overweging 3.5.3 en 3.6.3, maar volgens Advocaat-Generaal Vellinga zijn ze dat wel: het hof heeft de proportionaliteit van de verdediging niet afgewogen tegen de ernst van de aanranding en dat geldt ook voor de mate waarin de verdachte de grenzen van de noodzakelijke verdediging heeft overschreden. Ook die overschrijding moet worden beoordeeld in het licht van de ernst van de aanranding en daarover heeft het hof niets gezegd. Ook is het niet zonder meer begrijpelijk wat het hof bedoelt met de beperkte intensiteit van de gemoedsbeweging, gelet op het feit dat de verdachte heeft verklaard dat hij in een toestand van shock heeft gehandeld, aldus Vellinga.

Vanuit een natuurrechtelijke benadering lijkt een beroep op noodweer of noodweerexces in dit geval niet onredelijk te zijn. De schuld van de escalatie ligt bij de aanranders en niet bij de verdachte die zich in begrijpelijke doodsangst tegen een ogenblikkelijk dreigende levensberoving verdedigde. Dat het hof het beroep op noodweerexces toch verwierpt, zou kunnen worden verklaard vanuit het rechtsordeperspectief: bij de beoordeling van noodweer en noodweerexces moet ook de vraag worden gesteld in hoeverre het gewelddadige gedrag van de verdachte past binnen het algemene belang van de rechtshandhaving.

Het rechtsordeperspectief sluit in dit geval een beroep op noodweer(exces) niet uit, maar dat perspectief legt een zwaardere bewijslast op de verdachte die in het criminele milieu opereert en het recht in eigen

hand lijkt te nemen. Het rechtsordeperspectief zou daarom kunnen doorwerken in de processuele functie van de redelijkheid: bij geweld in het criminele milieu toetst de rechter een beroep op noodweer(exces) minder terughoudend dan bij een dergelijk beroep door een gezagsgetrouw burger.

Voetnoten "Conclusie"

[1.]

NJ 2010/391, m.nt. Y. Buruma.

[2.]

NJ 2014/277, m.nt. B.F. Keulen.

[3.]

Noot bij HR 8 september 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI3895, NJ 2010/391.

[4.]

In Duitsland wordt nog verder gegaan. Vgl. BGH 1 maart 2011, 3 StR 450/10, HRRS 2011, nr. 557: Der Auffassung des Landgerichts, die Messerstiche wären jedenfalls nicht im Sinne von § 32 Abs. 1 StGB geboten gewesen, kann sich der Senat nicht anschließen. Der Angegriffene muss von einer erforderlichen Verteidigungshandlung nicht bereits dann absehen, wenn zwischen der dem Angreifer dadurch drohenden Rechtsgutverletzung und dem angegriffenen eigenen Rechtsgut ein Ungleichgewicht besteht. Rechtsmissbräuchlich und damit nicht mehr geboten ist eine Verteidigungshandlung vielmehr erst dann, wenn die jeweils bedrohten Rechtsgüter zueinander in einem unerträglichen Missverhältnis stehen, etwa wenn die — wie hier — Leib oder Leben des Angreifers gefährdende Handlung der Abwehr eines evident bagatelhaften, bloßem Unfug nahe kommenden Angriffs dient.

[5.]

Noot bij HR 24 september 2013, ECLI:NL:HR:2013:773, NJ 2014/277.

[6.]

Deze omstandigheid kan overigens wel een rol bij de vraag of de overschrijding van de grenzen van de noodzakelijke verdediging het onmiddellijk gevolg is geweest van een hevige gemoedsbeweging door de aanranding veroorzaakt. Ook de aard en intensiteit van de gemoedsbeweging kan hierbij van betekenis zijn. Vgl. HR 8 april 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC4459.

Voetnoten "Uitspraak"

[1.]

Vgl. HR 10 februari 2004, ECLI:NL:HR:2004:AN9913, NJ 2004/286.

[2.]

Vgl. HR 3 juni 1997, ECLI:NL:HR:1997:ZD0737, NJ 1997/657.

[3.]

Vgl. HR 8 juni 2010, ECLI:NL:HR:2010:BK4788, NJ 2010/339.

[4.]

Vgl. HR 14 april 1998, ECLI:NL:HR:1998:ZD1015, NJ 1998/662.

[5.]

Vgl. HR 17 december 1996, ECLI:NL:HR:1996:ZD0604, NJ 1997/262.

[6.]

Vgl. HR 8 januari 1917, NJ 1917, p. 175 e.v.

[7.]

Vgl. HR 7 juli 2015, ECLI:NL:HR:2015:1786, NJ 2016/39.

[8.]

Vgl. HR 30 maart 1976, ECLI:NL:HR:1976:AB6419, NJ 1976/322.

[9.]



Vgl. HR 8 februari 1932, *NJ* 1932, p. 617 e.v.

[10.]

Vgl. HR 18 september 1989, ECLI:NL:HR:1989:ZC8183, *NJ* 1990/291.

[11.]

Vgl. HR 4 januari 2011, ECLI:NL:HR:2011:BO4475, *NJ* 2011/36.

[12.]

Vgl. HR 12 juni 2007, ECLI:NL:HR:2007:BA0423.

[13.]

Vgl. HR 13 juni 1989, ECLI:NL:HR:1989:AC3119, *NJ* 1990/193.

[14.]

Vgl. HR 13 oktober 2009, ECLI:NL:HR:2009:BK0035.

[15.]

Vgl. HR 6 oktober 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI3874, *NJ* 2010/301 en HR 12 juni 2012, ECLI:NL:HR:2012:BW7944, *NJ* 2012/380.

[16.]

Vgl. HR 8 september 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI3895, *NJ* 2010/391.

[17.]

Vgl. HR 8 april 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC5982, *NJ* 2008/233.

[18.]

Vgl. HR 3 februari 2015, ECLI:NL:HR:2015:205.

[19.]

Vgl. HR 18 mei 1993, ECLI:NL:HR:1993:ZC9359, *NJ* 1993/691.

[20.]

Vgl. HR 13 juni 2006, ECLI:NL:HR:2006:AW3569, *NJ* 2006/343.

[21.]

Vgl. HR 31 maart 2009, ECLI:NL:HR:2009:BH0180, *NJ* 2009/177.

[22.]

Vgl. HR 8 april 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC4459, *NJ* 2008/312.

[23.]

Vgl. HR 22 november 1949, *NJ* 1950/179.

[24.]

Vgl. HR 11 januari 2011, ECLI:NL:HR:2011:BP0265, *NJ* 2011/339.

[25.]

Vgl. HR 22 november 2005, ECLI:NL:HR:2005:AU3888, *NJ* 2006/123.

[26.]

Vgl. HR 28 maart 2006, ECLI:NL:HR:2006:AU8087, *NJ* 2006/509.

[27.]

Vgl. HR 27 mei 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF6311, *NJ* 2003/512.